

ראשון-לציון בחסות הברון רוטשילד (1882-1900) *

דן גלעדי

ראשון-לציון היתה המושבה הראשונה שהוקמה על-ידי ראשוני העלייה הראשונה מרוסיה. בעקבותיה הוקמו ראש-פינה וזכרון-יעקב על-ידי עולים מרומניה וחודש היישוב בפתח-תקוה, אחרי שנעזבה על-ידי מתיישביה הקודמים.

ייסוד המושבה היה פרי יוזמתו ומעשיו של 'ועד חלוצי יסוד-המעלה', שהחל פעולתו ביפו באדר תרמ"ב.¹ היה זה למעשה הגוף המאורגן הראשון שקם בארץ כדי לכלכל את ענייני ההתיישבות בדרך נאותה ותקינה. הרוח החיה בהקמת הוועד ובפעולתו היה ז"ד לבונטין, צאצא למשפחת רבנים, מנהל-חשבונות מהעיר קרמנצ'וג שברוסיה הדרומית, שהטיף בעיתונות היהודית ליישוב ארץ-ישראל עוד לפני הפרעות של 'הסופות בנגב'. כמה עשרות משפחות מעירו ומחארקוב ייפו את כוחו לצאת מטעמם לארץ-ישראל לחפש אדמה ולהכשיר את הדרך לעלייתם. מכאן שבא לארץ— כמו שליחי קבוצות ואגודות אחרים—כנציג של משפחות ולא כפרט הדואג לענייני-הוא.

המשותף לכל השליחים בני סוגו של לבונטין היה שהם ראו את יעדם בהקמתם של כפרים לעובדי-אדמה. בעיני כולם היה בניין הארץ זהה עם הפרחת שממותיה והוצאת לחם מן הארץ, אף כי רובם ככולם היו יוצאי ערים ועיירות. בחודש אדר תרמ"ב בא לבונטין ליפו ומצא בה אנדרלמוסיה: נוכלים וסרסורים שונים מקרב בני היישוב הישן ומבין הערבי-רב שהתקבצו בארץ התרוצצו בין העולים חסרי-הישע שזה מקרוב באו, בהבטיחם הבטחות ללא כל יסוד, מתוך כוונה להונותם ולנצל את כבודם ככל הנוגע לתנאי הארץ.² השליחים, שבאו מתוך אמונה בעתיד ורצון כן להניח בסיס לעליית שולחיהם, לא מצאו ידיהם ורגליהם והיו אובדי-עצות. לבונטין החליט מיד שהמוצא היחיד למצב זה הוא הקמת גוף ציבורי, שיקבל על עצמו את האחריות לכל הפעולות המכוונות לבניין הארץ. הוא לא היה בודד בשאיפתו זו. הצטרפו אליו אחרים, כגון יוסף פיינברג, יליד סימפרופול בקרים, בן למשפחה אמידה, שסיים לימודיו ככימאי בגרמניה, והחל לעבוד במקצועו בקיבו ערב הפרעות. שיתף אתם פעולה גם י"מ פינס,³ חובב-ציון רב פעלים שישב

* המאמר מבוסס על חומר הנמצא בארכיון יד בן-צבי, במסגרת 'פרויקט המושבות', חטיבה 4, מדור 7 (מיכלים 1-6).
1 על הוועד ופעולותיו ראה: י' קלויזנר, בהתעורר עם, ירושלים תשכ"ב, פרק שבעה-עשר.
2 בין אנשי העלייה הראשונה היו לא רק חובבי-ציון, שהפוגרומים של שנת 1881 הבשילו בהם את ההכרה לעלות לארץ. לא מעטים היו גם אספסוף שהתקבצו ביפו, היו חסרי-כול וציפו לחיות על-חשבון נדיבים.
3 פינס חיבר את תקנות הוועד. הוא חתר להקים את מושבו בירושלים, אך בהשפעת לבונטין החולט כי יפו תישאר מרכז הפעילות. רק אז פרש פינס מפעילות הוועד.

בירושלים ועמד בראש 'קרן מונטיפיורי'. אליהם הצטרפו שליחים נוספים מרוסיה ומרומניה, וכן כמה מראשי פתח-תקוה העזובה.

הוועד החליט שיש לגשת בהקדם לקניית קרקע ליסוד מושבה, וחבריו החלו לתור את הארץ בחיפוש אחרי קרקע מתאימה. כן פנה הוועד, באמצעות העיתונים היהודיים, לבוא לעזרת העולים ולתרום כסף ליישובם. כך נאמר בעיתון 'המגיד':

יודעים אנו את אשר לפנינו. יודעים אנחנו כי בהתיסדות הקולוניה הראשונה ובהצלחתה תלוי הרעיון היקר והקדוש לנו 'שיבת-ציון', ותקוותנו חזקה בה' כי נדע איך לכלכל בענין הזה והקולוניה תהיה, אי"ה, למופת לרבים וכחלוץ העובר לפני המחנה תראה לאחינו הנרדפים הדרך ילכו בה והמעשה אשר יעשו.⁴

נוסח הדברים מוכיח בעליל כי הוועד פעל מתוך ראייה ושאילות מרחיקות-לכת. בעת חיפוש האדמה, התקבלה חוקת המושבה העתידה. התקנות ביטאו רצון לכינונה של עדה אוטונומית, שתכלול את כל השרותים הדרושים כדי להיות בלתי-תלויה בגורמי-חוץ. מבחינה זו דמתה לקהילה היהודית בגולה ששימשה, ללא ספק, דוגמה למתכנני המושבה. החדגשו גם החובה לחיות לפי רוח המסורת והשאיפה לצדק חברתי ויושר אישי. אך לעומת הקהילה היהודית בגולה, היתה זו חוקה דימוקרטית, בה ריבונית האסיפה הכללית (אף-על-פי שנשמרת למייסדים ולבעלי-הנחלות זכות יתר בהשוואה לתושבים).

עניין מיוחד יש לסעיפים הדנים בחיי השיתוף של המתיישבים: האדמה תעובד בשותפות; כל היבול יועבר למחסן משותף; הכול חייבים יהיו לקחת חלק במימון ההוצאות וברכישת הציוד המשותף; שכר העבודה יהיה שווה.

לאחר מאמצים רבים הצליחו היוזמים למצוא כברת-אדמה דלה באיכותה, כעשרה קילומטר דרומית ליפו. בתמוז נחתם הסכם בין עשרת המייסדים והמוכרים בדבר רכישתו של שטח-אדמה בן 3,340 דונם, במחיר של 45 אלף פרנק (כ-14 פרנק לדונם). האדמה היתה שייכת לאפנדים מבית-דגן והיתה אדמת 'קדש' (ואקף) בלתי-מיושבת, ששימשה מקום מחבוא לשודדי-דרכים; השטח הראשון שנרכש לא היה כרוך אפוא בנישול ערבים מאדמתם. המחיר היה יקר מאד לאדמה מסוג זה, בגלל חוסר נסיונם של הקונים ובשל שאיפתם העזה להשיג בכל מחיר אדמה להתיישבות.⁵

כמחצית השטח (1,600 דונם) נרכש על-ידי דודו האמיד של ז"ד לבונטין, צבי לבונטין; והנותר נרכש בחלקים שונים על-ידי החברים (בין 100 ו-400 דונם לאיש). רק ברשות שניים או שלושה מהם היה מלוא הכסף לתשלום, ולכן דאג הוועד לקבל הלוואה בסך עשרת-אלפים פרנק מבנק עות'מאן בירושלים ומישכן את האדמה תמורתה. לפי הוראות השלטונות נאסר על יהודים לקנות קרקעות, ולפיכך נרשמה האדמה על שמו של חיים אמזלג, סגן-קונסול אנגליה ביפו וחובב-ציון, שנתן למתיישבים אישורים על חלקותיהם.

צבי לבונטין הפריש מיד 360 דונם המיועדים לשישה מתיישבים חסרי-רכוש, בתנאי שיחזירו את

4 גיליון יז, תרמ"ב.

5 אף-על-פי שהמחיר היה מופקע, שפר גורלם של מייסדי ראשון-לציון בהשוואה לשליחי אגודות אחרות, אשר לא הצליחו לרכוש קרקעות וחזרו לארצם כלעומת שבאו.

שווי האדמה שקיבלו (60 דונם כל אחד) תוך חמש שנים, ובכסף שיתקבל ייבנה בית-כנסת. הוא החליט לעזור למשפחות ככל יכולתו. כן ניתן להם לעבוד במושבה כדי להשתכר למחייתם, מקופת העדה.

בט"ו באב תרמ"ב (30.6.1882) עלו על אדמת ראשון-לציון (השם נקבע קודם-לכן על-ידי הוועד) שבע-עשרה משפחות — עשרת המייסדים ושבע משפחות חסרות אמצעים. המתיישבים היו חובבי-ציון, מהמעמד הבינוני (עם רכוש או בלעדיו), בעלי-משפחות. הם האמינו שיצליחו להתבסס כעובדי-אדמה מבלי להזדקק לעזרתו של גורם חוץ. להוציא אחד—חנקין—שהיה חוכר אדמות עוד ברוסיה והיה לו מושג כלשהו בחקלאות, עסקו כולם בגולה במקצועות יהודיים טיפוסיים, כמו מסחר, תיווך ומלאכה.

התנאים היו קשים מאד. הם התגוררו בצריפים; את המים לשתייה—שחולקו במשורה—הביאו בעגלה ממקוה-ישראל, ולצרכים אחרים קנו מים בכסף מלא מהכפר בית-דגן. אחר-כך גילו בחולות מעיין נרפש שסיפק מים לעבודות הבניין. כן נודקקו לקיים שמירה יום ולילה, נגד גניבותיהם של השכנים.⁶

בהיעדר בהמות וכלי-עבודה בכמות הדרושה, הספיקו לזרוע בחורף הראשון (ראשית תרמ"ג) רק כמחצית מהשטח, חיטים ושעורים. למתישבי ראשון-לציון, כמו אלה במושבות אחרות, לא היתה אלא ידיעה מעטה מאד בחקלאות. הם הבינו את עבודת-האדמה בארץ כפשוטה—כלומר, הוצאת לחם מן הארץ—וחשבו במושגים של גידול תבואות בלבד. לא עלה על דעתם שאין סיכוי לחיות באורח-חיים המקובל על אירופאים, ולהשתית את כלכלתם על גידולי דגן בלבד. לא היתה בנמצא הדרכה של מומחים, ולכל היותר יכלו להסתכל על סביבתם וללמוד מן הערבים. אין גם הוכחות שלמדו מן הנסיון שנרכש בבית-הספר החקלאי הסמוך, מקוה-ישראל.

הקשיים הרבים שנערכו בדרכם של המתיישבים התבררו תוך זמן קצר ביותר, במיוחד קשייהן של המשפחות חסרות האמצעים. שבועיים לאחר ייסוד המושבה, החליט הוועד לשלוח את יוסף פיינברג⁷ לגולה כדי לאסוף תרומות למען המשפחות העניות. בעודו משוטט באירופה, הלך והורע מצב המושבה. פסקה חפירת הבאר בראש הגבעה לאחר שהגיעו לעומק של 25 מטר ולא מצאו סימני מים. הוחלט לנסות לחפור באר באתר נמוך יותר, אך גם חפירה זו לא הביאה את התוצאות המקוות. כתוצאה מכך הדלדלה קופת-העדה, וגם כספי המתיישבים הלכו ואזלו.

בהגיעו לפאריס הצליח פיינברג—בעזרתם של הרב הראשי של צרפת צדוק כהן, ויועץ הברון אולינגר—להתקבל אצל הברון רוטשילד, שהבטיח לו עזרה. הברון הושפע משליחה של המושבה והחליט לתת ידו לנסיון באמצעות מענק של 25 אלף פרנק, שנועד לחפירת הבאר ולתמיכה בעניים.⁸ הוא התנה את עזרתו בכך שלא יפרסמו את שמו (מכאן הכינוי 'הנדיב הידוע') ושהכסף יימסר באמצעות שמואל הירש, איש כ"ח ומנהל בית-הספר החקלאי מקוה-ישראל, שיהיה נאמן. כן שלח מיד גנן מומחה ליעץ לאיכרים בענייני עבודת-אדמה.

6 על הימים הראשונים ראה: ז"ד לבונטין, לארץ אבותינו, תל-אביב תרפ"ד.

7 יוסף פיינברג נבחר בשל היותו משכיל דובר שפות זרות. יחד עם ז"ד לבונטין היה הרחם החיה בניהול המושבה, וביתו היה מרכז לחיי-החברה.

8 באותו זמן התקבל הרב מוהליבר על-ידי הברון וביקש עזרה ליישוב הארץ.

בעודם מחכים ליבולי ברכה, לגילוי מים ולהשלמת בנייתם של בתיהם, התרוקנה קופת-העדה לחלוטין—והחלו סכסוכים פנימיים. הרקע למריבות היה הניגוד בין בעלי-הרכוש וחסרי-האמצעים. ניגוד זה שלא הוקהה על-ידי השותפות בעיבוד וחוקת העדה שחתרה לסולידאריות רבה ככול האפשר. יש לשער כי לא נמצאה דרך לשתף את הכול בעבודה—עליה קיבלו, כאמור, שכר—מבלי לעורר רגשות של קיפוח ואשמה, מה עוד שמצב המשפחות העניות היה מיאש. כנראה היה גם גבול לנכונות לעזור להם מהקופה הכללית וליכולת המעשית לעשות כן. פעילותו של הוועד היחה אינטנסיבית מאד ולעתים קרובות התכנסה האסיפה הכללית לדון במצב. במחצית הראשונה לקיום המושבה היו 21 פגישות של הוועד והאסיפה (מהן יש פירוט רק על 7 האחרונות).⁹

סופו של השיתוף

בנובמבר 1882 (חשוון תרמ"ג) נוסף גורם חדש, שערער את היחסים הפנימיים. קבוצה של חברי ביל"ו, שהתרכזו עד אז במקוה-ישראל שם הועסקו כשכירי-יום, הגיעה לראשון-לציון. היוזמה לכך באה מצדו של הירש עצמו, אשר יחסו אליהם היה מורכב: הוא נהג בהם ביד קשה אך ראה בהם יסוד חיובי הרבה יותר מאשר העולים הרבים שפנו אליו בבקשות עזרה או עבודה. לבונטין ופיינברג קידמו בברכה יוזמה זו, כנראה מתוך רצונם להגדיל את המושבה ולחזק בה את היסודות המתקדמים והצעירים, ועודדו את הביל"ויים.

כך התקבלו 17 איש, בהם 4 בחורות, כפועלים במושבה. הם עמדו לפקודתו של הגנן דיגור, שהגיע אותה עת למושבה כדי לנהל את העבודה לפי הוראות הברון. הירש הקים עבורם צריפים והבטיח לבנות להם בתים ולהפכם לאיכרים בכוא הזמן. יש לראות בביל"ויים את קבוצת הופועלים המאורגנת הראשונה בתולדות היישוב, שחיה חיי קומונה (הבחורות עסקו בשירותים). אולם לא עבר זמן רב עד שהתברר כי בואם הביא תסיסה ליישוב החדש. המשפחות העניות טענו כי התמיכה בביל"ויים נעשית על חשבונם, כאילו כספי התמיכה מגיעים רק להם. אחרים ראו בביל"ויים ניהיליסטים, מהפכנים ומתנגדים לדת ולמסורת היהודית. אלה ואלה מתחו ביקורת קשה על לבונטין ועל פיינברג האחראים לבואם.

באסיפה כללית הוחלט לקבל את הביל"ויים כתושבים, בתנאים הבאים:

- א. אין להם חלק באסיפה ובוועד, עד שיעברו שנתיים;
  - ב. עליהם לחיות לפי התקנות של המושבה, ולא להוות קבוצה בעלת תקנות משלה;
  - ג. הם חויבו לחיות לפי דיני התורה ומנהגי ישראל, ואם לא כן—רשאית העדה להוציאם;
  - ד. במשך שנתיים לא יוכלו לקבל אישורי בעלות על אדמה.¹⁰
- החלטה זו מוכיחה כי מייסדי המושבה לא היו מוכנים להעניק זכויות-אזרח מלאות לקבוצה החדשה, ולכל היותר הסכימו, תחת לחץ, לקבל אותם כתושבים. בחדשים הראשונים לקיום המושבה היו חיייה חיי עדה קטנה מאד, רוויים התגודדות פנימית

9 ארכיון ציוני מרכזי, חיק 2-192/217-A.

10 א' דרויאנוב, פרקים בתולדות חיבת ציון וישוב ארץ-ישראל, ג, מספר 1172 (מיום 1883:6.2).

ראשון לציון 1890

ומריבות קשות, שנבעו מקשיי השעה ומניגודי אינטרסים אמיתיים או מדומים. הוועד לא הצליח לפעול כגוף אחד ולהטיל את מרותו בניגוד לתקנות שקיבלו על עצמם. רבו הנרגנים ומחרחרי הריב בין המתיישבים. מצב זה מסביר את הרגשתו של הירש, במכתבו למזכיר כ"ח:

מאז המכתב שהיה לי הכבוד לשלחו אליך ב־20 בדצמבר, גברה המחלוקת יותר ויותר. יש בין המתיישבים כמה סכסכנים המערערים במידה חמורה את עתידה של המושבה, שגם בלעדי זאת אין הוא בטוח.¹¹

דבר זה מסביר גם מדוע עזב לבונטין את הוועד ואחר־כך נטש את המושבה פחות משנה לאחר יסודה, אף־על־פי שהיה מייסד המושבה וראש־הוועד הראשון שלה, שנטל על עצמו את עיקר הדאגה בימיה הראשונים והוציא מכיסו סכומים ניכרים למענה. בנסיבות אלה לא יכול היה השיתוף להחזיק מעמד. קשה לקבוע בדיוק מתי פסקה העבודה המשותפת בשדות, אך ברור כי ארכה פחות משנה או עונה חקלאית אחת בלבד. בעונה השנייה עיבד

11 ש' יבניאלי, חיבת ציון, ב, עמ' 66 (מיום 27.12.1882).

כל איכר את אדמתו על אחריותו ובכוחות עצמו, לאחר שהשטח חולק בהתאם לתכנית החלוקה המקורית. יש להניח גם כי כאשר החל פקיד הברון בעבודתו ראה בעין רעה את צורת העבודה השיתופית, שכנראה לא עלתה יפה. רוטשילד עצמו הביע דעתו בתקיפות נגד כל שיתופיות: 'הדבר החשוב הוא לשים קץ למצב זה שהקרקעות אינן מחולקות, להקצות לכל אחד את כמות האדמה הדרושה לו למחיתו'.¹²

ראשית חסותו של רוטשילד אישיותו של הברון רוטשילד וגישתו לבניין הארץ—יש בהם לא מעט מן החידה.¹³ עם זאת ניתן לקבוע כמה קווי יסוד:

- א. יחסו לארץ-ישראל לא היה יחס של פילנטרופ המפזר כספו לנסיונות של התיישבות. מפעלו בארץ היה יקר לו ביותר והוא הקדיש לו את לבו ומחשבותיו, יותר מאשר לכל נושא אחר. התעניינותו לא ידעה גבולות: הוא התעניין בכל פרט ולא פסק מלהפציר באנשיו לדווח לו בפרוטרוט על הנעשה ולנוזף בהם כאשר לא מילאו הוראתו זו.
- ב. אף-על-פי שלא היה ציוני במובן הפורמאלי של המלה ולא קיבל את האידיאולוגיה הציונית במלואה—פעל מתוך ראייה מרחיקת-לכת וחלם על הפרחת הארץ כולה (משני עברי-הירדן) על-ידי יישובים יהודיים ועל הקלת מצב היהודים במזרח-אירופה על-ידי עליית חלק נכבד מהם. תשומת-לבו המיוחדת לראשון-לציון מקורה ברור:

לדעתי יש חשיבות רבה לכך שהנסיון שאנו עושים בראשונה בשתי המושבות הללו [הכוונה לראשון-לציון] יעלה בהצלחה, כיוון שאם כך יהיה הדבר, וזאת תקוותו, עלול מצבם של יהודי המזרח להשתנות, בבוא העת, במידה ניפרת.¹⁴

ובמכתב אחר הוא אומר:

אני מודה כי אנשי ראשון-לציון ברובם אינם מעניינים ביותר, אך לא למענם אלא למען השאלה העקרונית ולמען העתיד אני נושא בקרבנות שהטלתי על עצמי, ושיוכלו להיות לתועלת לבאים אחריהם, אשר יהיו ראויים לכך יותר מהם.¹⁵

כאן טמון גם המפתח להבנת התנהגותו בענייני כספים, הנראית תמוהה במבט ראשון. הוא השקיע סכומים עצומים¹⁶ ברכישת קרקעות או בנסיונות חקלאיים חדשים, מחד, ומאידך הקפיד לעתים קרובות על הוצאה זעירה שנראתה בעיניו כבזבז או כמיותרת. כלומר—כאשר המדובר היה

12 שם.

13 משפחת רוטשילד לא פתחה משום-מה את ארכיוניה בפני החוקרים ורק מעט ממכתביו של א' רוטשילד ויומניו מצויים בידינו.

14 יבניאלי (לעיל, הערה 11), עמ' 79 (מכתב להירש מיום 6.4.1883).

15 שם, עמ' 83 (מכתב להירש מיום 4.6.1883).

16 רוטשילד השקיע בכל שנה בממוצע (בשנים 1882–1899) יותר מאשר כל תנועת חיבת-ציון העולמית במשך דור שלם.

בפעולה שעשויה לבסס את ההתיישבות בעתיד לא חסך אמצעים, אך כאשר מתיישב בראשון-לציון רצה למכור לפקידות את אדמתו—התמקח על המחיר שישלם עבור 100 דונם.

ג. זהירותו בביצוע התכנית נבעה מהכרתו כי בתנאים הפוליטיים באימפריה העות'מאנית יש לפעול בהסתר ובלי לעורר חשדות ותשומת-לב רבה למתרחש, שאם לא כן לא יאפשרו השלטונות כל פעולה. לפיכך העדיף לבטל גזירות או להשיג אישורים בדרך של דיפלומאטיה נסתרת, שמשמעותה היתה לרוב שיחוד הנוגעים בדבר. היתה זו גישה הפוכה מה'משפט הגלוי' של הרצל, אשר דומה כי היתה מוצדקת יותר בנסיבות של אותם ימים ולפי אופיה של הממשלה השלטת.

ד. התייחסותו לעולים ממזרח-אירופה היתה אופיינית לזו של המעמד היהודי הגבוה בארצות המערב: פטרוניות מלמעלה, מלווה בזו ולעתים סלידה.¹⁷ הוא לא האמין בכשרונותיהם, במרצם וביכולתם לנהל את מפעל ההתיישבות, ולכן היה משוכנע כי רק בכוח מנגנון שליט, שינהג בהם ביד חזקה, ניתן יהיה להגיע לתוצאות רצויות.

דומה כי בכך שורשיה של הפרשה המסובכת והכאובה של יחסי המתיישבים עם פקידות הברון. היא לא נבעה משרירות לבו או אכזריותו של פקיד זה או אחר, אלא מגישה יסודית, שנבעה מהלך-רוח שמקורו בברון עצמו ובראשי יועציו בפאריס.

ה. רוטשילד לא הסתפק בהקמת יישובים חקלאיים כשלעצמם. הוא רצה לראות את המתיישבים חיים על-פי חוקי התורה, כשומרי מסורת, ובעיקר — מנהלים אורח-חיים פשוט וצנוע, כיאה לאיכרים. כן עמד על העיקרון של עבודה עצמית של המתיישב ובני-משפחתו, ומשום כך ביקר קשות את האיכרים, שנטו מתחילה להעסיק עבודה שכירה.

הריב עם דיגור

דיגור, שליחו של רוטשילד, שעליו היה אחראי ש' הירש, החל להדריך את האיכרים בעבודה, ותוך זמן קצר החל להתערב גם בתחומים אחרים ולהתנגש עם איכרים מסוימים. על-פי כמה תאורים היה תחילה יחסו הוגן ומתחשב, אך לאחר זמן קצר השתנה לרעה, והוא ראה באיכרים טפילים ועצלנים, שיש לנגוש בהם כדי שלא ילכו בטל. לא נתברר מתי פסק למעשה הוועד מפעולתו העצמאית, אחרי שדיגור קבע הכול בעצמו והתערב בכל עניין. ראש הוועד אחרי התפטרותו של לבונטין היה יוסף פיינברג, אך לא ידוע הרבה על פעולות הוועד בזמן זה, וכנראה שכבר בסוף 1883 התרוקן מתוכנו.

באמצע השנה ביקר במושבה מ' ארלנגר, יועצו של הברון לענייני ציבור; בואו נועד, בין השאר, להסדרת עניין רישום הקרקעות. ועד המושבה לא יכול היה לעמוד בהתחייבותו לבנק עות'מאן בירושלים על ההלוואה שקיבל בעת קניית האדמה, ולפיכך קיבל רוטשילד על עצמו את מלוא החוב ורשם את האדמה (שנרשמה קודם-לכן על-שם אמולג) על-שם ארלנגר, להוציא שלושה מהמייסדים שסילקו את מלוא חובם. כן קנה את אדמתו של צבי לבונטין (למעלה מאלף דונם) וחילק אותה בין מתיישבים חדשים. כך גדל מספר האיכרים במושבה. לפי רשימה של צורכי המתיישבים, שערך ארלנגר, החלה להינתן להם עזרה שיטתית, וכך הלכה החסות והתמסדה.

למעטים מקרב המתיישבים הספיק הרכוש שהביאו עמם כדי לרכוש את הציוד הדרוש לעיבוד

17 הכינוי השגור בפיו לגבי המתיישבים היה 'המסכנים'.

אדמתם. גם אלה שהביאו עמם סכום כסף נכבד, ונחשבו לאמידים בארץ מולדתם, מצאו את עצמם תוך זמן קצר מאד במצוקה וביקשו הלוואה מהירש.¹⁸ לא עבר זמן רב מיום בואו של דיגור, ויחסו העוין למתיישבים גרם להתפוצצות. העילה לכך היתה טענתם שעונת הזריעה (השנייה מאז ייסוד המושבה) מתקרבת ודיגור מתחמק מהבטחתו לתת להם בהמות-עבודה, זרעים ושאר פריטים הדרושים לעיבוד החלקה. באלול תרמ"ג (ספטמבר 1883) התקיימה אסיפה כללית—כנראה לאחר הפסקה של כמה חודשים—ונבחר ועד חדש, בו היה גם נציג המשפחות העניות ונציג הביל"ויים (הוועד הקודם היה על טהרת המייסדים הראשונים). במוצאי ראש השנה תרמ"ד התקיימה אסיפת בני-המושבה והוחלט לשלוח מברקים לפאריס, לרב הראשי צ' כהן ולארלנגר, ובהם לתאר את מצב המושבה ולהתלונן על הירש:

מצבנו בכל רע. מר הירש מניח למושבה לגווע, עונת הזריעה מתקרבת, ואין לנו כלום. אנו מתחננים לפניכם למהר ולשלוח משהו כדי לראות את מצב הדברים. עזרו לנו בשם ה'.

תשובת רוטשילד לתלונות אלו היתה בלתי-צפויה. הוא כתב מכתב חריף ביותר, בו חירף את המתישבים ואיים עליהם בהפסקת התמיכה ובגירוש אלה שאינם מצייתים להוראות; הוא האשים אותם בכפיות-טובה על כל מה שנעשה עבורם:

אני רוצה לאמץ ולעודד ידי עובדים, אבל לא מבקשי נדבות. הכנעו, שמעו בקול השליחים שלי, ומי שלא יקיים, לא יהנה מטובי ויגורש מתוך הבתים שבניתו.¹⁹

ואמנם, בפקודת רוטשילד צומצמה התמיכה לכדי מחצית, עד שיגורש הביל"ויי ישראל בלקינד, מי שכתב את המברקים ונחשב לראש המורדים.

אסיפת-המושבה החליטה לטרב להוראה ולא להיכנע, אף-על-פי שחלק מהמתיישבים העניים רעב ללחם, ואלה שנותר להם משהו עזרו לכלכל את האחרים. המשבר חלף רק אחרי שבלקינד עצמו החליט לעזוב, כדי למנוע את החורבן שהיה צפוי למושבה. את השלב האחרון במשא-ומתן ניהל פקיד חדש, בן-שימול, שהברון מינהו כפקיד ממונה על ראשון-לציון, תחת פיקוח הירש, לאחר שדיגור הועבר לזכרון-יעקב.

לבוני ראשון-לציון היו אלה ימי מבוכה, מרירות והשפלה. שנה קודם-לכן היו חדורים שאיפות גאולה ומלאי תקווה; והנה מצאו עצמם בודדים, מושפלים וחסרי-ישע מול כוח חזק מתנכר וחסר-פשרות. לרוטשילד ולשליחיו בארץ היה זה נסיון מאכזב. תוך תקופה קצרה כל-כך מאז הצילו את המושבה מהחורבן הוודאי והמהיר שהיה צפוי לה—נתקלו בציבור שתחילה היה מלא מדנים פנימיים ומריבות ואחר-כך התאחד נגד שליחו בטענות חסרות-שחר. הפגישה הראשונה בין הנדיב ומייסדי ראשון-לציון היתה חיונית וטראגית בעת ובעונה אחת. אין

18 לדוגמה: אחד המייסדים האמידים, ל' איזנבנד, אשר כבר בראשית מרס 1883—כלומר, כשמונה חודשים מאז בואו למושבה—פנה להירש וביקש ממנו עזרה, בהסבירו את מצבו הקשה אחרי שבנה את ביתו לא נותר לו כסף לעיבוד נחלתו. מכתבו בארכיון מקוה-ישראל, תיק ש' הירש.

19 יבניאלי (לעיל, הערה 11), עמ' 89 (מכתב להירש מיום 1.10.1883).

ספק—ובכך הכירו כולם—שלמושבה לא היתה תקנה לולא נחלץ לעזרתה, פחות מחצי שנה לאחר ייסודה. אך שני הצדדים ראו עצמם מאוכזבים מתוצאות המגע ההדדי. לאחר הסערה, שהסתיימה עם סילוק בלקינד, חזר השקט למושבה, והפקיד בן-שימול דיווח לברון על השקט השורר ועל העבודה הפורייה הנעשית בה. רוטשילד חש שביעות-רצון, דבר שהמריץ אותו להמשיך ולהשקיע בארץ-ישראל. מספר עדויות מורות שהתקופה שלאחר ה'מרד' היתה שקטה, ונראה שהתרגלו לקבל את מרותה של הפקידות והשלימו עם מצבם.²⁰

ההתפתחות המשקית העונה החקלאית השנייה, בתרמ"ד, לא היתה טובה מקודמתה. התברר סופית כי אדמת-המקום אינה ראויה לגידול דגן: 'אם לפני כן היה ויכוח בין המתיישבים, מה רצוי יותר, לקנות אדמה נוספת או לעבור לשחילת כרמים, עכשיו נצחה תכנית הכרמים'.²¹ ההחלטה לעבור לגידול גפנים נבעה לא רק מההתפתחות מהתקווה להצליח לגדל תבואה, אלא גם מהצלחתם של המתיישבים שהחלו לנטוע גפנים ביוזמתם-הם. בעקבותיהם הלכו אחרים, שנטעו במעורב וללא שיטה, זנים מקומיים וצרפתיים. עם זאת, היתה הקליטה יפה ושדות-המושבה קיבלו צורה חדשה, שהרנינה את לב המבקרים. הקלות בה עברו האיכרים מגידול-דגן לכרמי-ענבים היתה אופיינית לאנשים שהחלואות מושרשת בהם בחינת מסורת-אבות, וכאנשי עיר קל היה להם להסתגל לצרכים חדשים ולהחליף את הענף המשקי.

עד מהרה החליטה פקידות הברון, בהדרכת הגנן קוולאן, לנטוע גפנים בשיטתיות. הברון, שהיתה לו זיקה מיוחדת לגפן, בהיותו בעל כרמים ויקב משוכחים בדרום-צרפת, הסכים לכך לפי ששוכנע על-ידי פקידיו כי אכן אדמת ראשון-לציון ראויה לגידול ענבים.

החלטה זו היתה גורלית לא רק לעתידה הכלכלי של המושבה, אלא גם לאופי היחסים בין הפקידות והאיכרים. לאיכרים לא היה מקור פרנסה אחר—עד שהכרמים נתנו את יבולם—ולפיכך היתה תלותם בפקידות מוחלטת והעזרה לבשה צורה של תשלום חודשי, לפי גודל המשפחה. אם נוסף לכך את הצורה המשפילה שבה הקציבה הפקידות את הכסף וחילקה אותו—תעלה החרפה שבמצב זה. היו אמנם איכרים שנותר להם מעט כסף, והיתה להם גאוה לא לקבל את הקצבה החודשית, אבל הם היו מעטים.²²

רוטשילד עמד על כך שהאיכרים יעסקו רק בחקלאות. במכתבו להירש הדגיש:

אבקשך להודיע למתיישבים האלה כי אין אני מתכוון שיעסקו באיזה עניין שהוא מחוץ לעבודת-האדמה, כי אֵל להם לסמוך על שום עזרה להקמת תעשיות שהם רוצים לייסד.²³

20 במכתב של ו' דובנוב (מהביל"ויים) ללבונטין (25.10.1885) הוא אומר: 'לא היית יכול להכיר עכשיו את ראשון, הכל השתנה לטובה. החיים נכנסו למסלול שגרת' (ארכיון ציוני מרכזי, תיק A 34/2).

21 דרויאנוב (לעיל, הערה 10), ג, מספר 1196 (מכתב ו' דובנוב מיום 22.6.1884).

22 ביומנו של הביל"ויי ח' חיסין הוא תיאר עד כמה היה זה משפיל לעמוד בתור בבית-הפקידות כל ראשון בחדש כדי לקבל את הכסף. הוא מספר גם כי נעשו נסיונות לשלם למתיישבים העצמאיים בצורה נסחרת, כדי לכפוף אותם למרות הפקידות (מיומן אחד הביל"ויים, תל-אביב תרפ"ד).

23 מכתב מיום 22.6.1883, כנראה תשובה לבקשתם של מתיישבים כי יעזור להם בהקמת תעשיות.

תגובת המתיישבים להתפתחות המהירה לקראת תלות מוחלטת בפקידות, היתה שונה בהתאם לשתי הקבוצות העיקריות במושבה: חסרי-הרכוש שמחו לסמוך בכול על הברון ולא הוטרדו על-ידי הצטברות החוב (אותו לא האמינו כי יחזירו אי-פעם); בעלי-הרכוש—ואולי גם אחדים מהביל"ויים—שניסו לשמור על עצמאותם, לא חשו בנוח. הם חששו כי חוסר-הבהירות במעמדם כלפי הפקידות ינציח את תלותם.²⁴ אחדים ביקשו הלוואות מחובבי-ציון כדי להתקיים עד שכרמיהם יניבו, כדי לא להשתעבד לפקידות.²⁵

אוסביצקי והרחבת המושבה

בן-שימול ניהל את המושבה זמן קצר, ואת מקומו מילא יהושע אוסביצקי, שהיה קודם-לכן—כמו קודמו (וכרבים מהפקידים ברחבי הארץ)—מורה במקוה-ישראל. אך בניגוד לרוב הפקידים, שהיו ממוצא צרפתי או בעלי תרבות צרפתית, היה אוסביצקי ממוצא רוסי, וידע לדבר עם המתיישבים בלשונם, עובדה שעוררה את התקווה שתימצא אתו לשון משותפת, יותר מאשר עם האחרים. ואמנם, תחילה נזהר אוסביצקי שלא לפגוע בכבוד המתיישבים, היה חביב אליהם וחיפש את קרבת המשכילים. בהדרגה רכש לו מעמד בקרב הפקידות בארץ בזכות פעלתנותו ומרצו ועשה לא מעט לטובת המושבה שבראשה עמד. כן הצליח לבטל את גזירת ביטול הבנייה והמשפט, שהיה תלוי נגד אלה שעל שמם היתה רשומה אדמת ראשון-לציון.

לא עבר זמן רב ואוסביצקי שינה דרכו, והחל תובע לעצמו מעמד של אדון, שאינו סובל כל יסוד עצמאי שאינו מקבל את מרותו המוחלטת. למבקשים את קרבתו העניק טובות הנאה וטכומים נוספים על הקצבה הרגילה. על-ידי כך נעשו נאמנים ותלויים בו. הוא נקט גם גישה של חרחור ריב, עודד הלשנות ומדנים בין המתיישבים וגרם לאי-שקט. הוא ליבה כנראה את יחסי-הקנאה שבין חסרי-האמצעים לאלה שהיו—לפחות בעבר—אמידים, והעכיר בכך את האווירה.

השפעת הפקידות

קשה לקבוע מי נכלל בקטיגוריה של ה'פקידות' נוסף על הפקיד הראשי, שישב בבית-הפקידות ושימש כמרכז האדמיניסטרציה. בדרך-כלל נכללו בה כל אלה שהיו מועסקים בשירותים ובעבודות-ציבוריות והוחזקו על-ידי הפקידות, כגון: רופא, רוקח, שו"ב, מורה, מנהל חשבונות, הגנן המומחה וכן פועלים שונים, למשל אלה שעבדו ב'פרדס'. היתה נטייה להגזים במספר אנשי המנגנון הפקידותי וכן בתיאורה כשכבה חברתית מוגדרת. לאמיתו של דבר קשה לראות בהם קבוצה הומוגנית, להוציא הפקיד הראשי, ואולי הגנן הראשי, ואחר-כך גם הרופא, שקיימו אורח-חיים 'צרפתי' וחיו ברווחה יחסית, אך מופגנת. השו"ב, או המורה, וכמובן המשרתים בבית-הפקידות והפועלים, היו זרים לכל צורת-חיים חריגה מהמקובל. רמת-חיים ראוותנית היתה אפוא נחלתן של משפחות בודדות, לכל היותר, ולא של שכבה חברתית. לפיכך היתה הגזמה רבה בתיאורים

24 מכתב של מתיישב, בעילום שם, בשבועון ווסחוד (רוסית) מיום 3.3.1884 (מס' 9).

25 ק' וויסוצקי, קבוצת מכתבים, פטרבורג תרמ"ב (מתוך מכתב לפינסקר, עמ' 111); וכן דרויאנוב (לעיל, הערה 10), מספר 1337 (מכתב פיינברג ללבונטיץ).

פקידי הברון ב'1890. בין העומדים: שני משמאל — יהודה בוסקילה; בין היושבים: ראשון משמאל — הלל יפה; שלישי משמאל — אליהו שייד

המקובלים על ההשפעה המשחיתה, כביכול, של ה'פקידות' על חייהם האיכרים.²⁶ עם זאת, אין ספק כי המנהל והקרובים אליו היו מעין 'מרכז חיקוי', שהשפעתו הורגשה לפחות בהתחלה. דומה כי הנטייה, שהתבלטה מאמצע שנות השמונים, להפגין בשבתות ובחגים בגדים נאים ולשמור על סגנון-חיים עירוני, היתה פרי צרכים פנימיים של האיכרים יותר מאשר חיקוי ה'פקידות'.

גידול המושבה

בשנת תרמ"ו קנה אוסביצקי את אדמת 'עיון קרא', מערבית לשטח שנרכש בתרמ"ב, שהשתרעה עד לחולות הים—בגודל דומה (3,500 דונם) אך בחצי המחיר, 7 פרנק לדונם (דבר המעיד עד כמה יקרה היתה הרכישה הראשונה). את כל השטח מכרו תוך זמן קצר ביותר למתיישבים חדשים, ששילמו את מלוא-המחיר. כך הוכפל בבת-אחת שטחה של המושבה וגדלה אוכלוסייתה. קרוב לשלושים משפחות של איכרים התוספו, בעלי רכוש, חובבי-ציון, כמו עשרת המייסדים, וכמותם בעלי מקצועות יהודיים מקובלים.

כניסתם למושבה חוללה שינוי מהותי. עד לאותה שעה לא נותרו כמעט מתיישבים עצמאיים, ותלותם של האיכרים בפקידות היתה מוחלטת. עם הצטרפותם התחזק מאד היסוד של מתיישבים

26 משום-מה נטפלו כמה מהמבקרים לפסנתרים—שהיו, כביכול, ריהוט מקובל בבתי-האיכרים—ולבנות שפרטו עליהם, נוסח בנות-טוכים צרפתיות. לאמיתו של דבר היו רק פסנתרים בודדים במושבה. הראשון היה בביתו של יוסף פיינברג, ואשתו ברטה; אם פרטה עליו, עשתה זאת לאחר חליבת הפרות בחצרה.

עצמאיים, שלא נזקקו לקצבת הברון וניסו להתבסס בכוחות עצמם. השתווה מספרן של המשפחות התלויות והעצמאיות, וטבעי היה שהאחרונים לא השלימו עם המציאות בה פסקה כמעט כל פעילות עצמאית של המתיישבים והכול נקבע מלמעלה. מהם יצאה גם כנראה היוזמה לחדש את פעילותם של ועדים ומוסדות מנהל עצמי, אך לא נודעו פרטים ברורים על כך.

המרידה בשנת 1887

פעולותיו של אוסביצקי לפיתוח המושבה לא הועילו לשיפור האווירה. התככים, הפוליטיקה שלו והרכילות שבהם הקיף את עצמו היו לזרא בעיני העצמאיים והמשכילים. נפשם נקעה בראש-וראשונה מהשיטה של טובות-הנאה, שאותו חילק למקורביו. אך הגורם העיקרי להתארגנות בקיץ 1886 היה שאיפתם של טובי המתיישבים לחיי-ציבור ואי-הנחות שחשו משלטון הפקידות ללא-מצרים, שלא הותיר מקום לפעילות עצמית. כאמור, יוזמה זו לא היתה אפשרית, לולא הצטרפותם של עשרות משפחות עצמאיות, שלא היו רגילות לחיי כניעה.

ההתארגנות לבשה צורה של אגודה בשם 'רודפי שלום', שמייסדיה—ובראשם צבי לבונטין ויוסף פיינברג—טענו כי מטרתה לטפח יחסי רעות ואהבה בין חבריה ולהפיץ מטרות מוסריות למען הכלל. הם התכנסו בערבי-שבתות וניהלו שיחות בענייני רוח. יש לראות בפעילות חברתית זו פורקן של אנשים בעלי מאויים והרגלים של עסקנות ציבורית, שהמציאות בתוכה חיו היתה מחניקה. יחד עם זאת, היתה כאן תגובה נגד אוסביצקי ומעלליו.

אוסביצקי ראה חובה לעצמו להצטרף כתבר באגודה. האגודה לא הסתפקה בדיבורים והחלה בשורת פעולות, על בסיס קופה לעזרה הדדית, שכל חבר תרם לה. הוקם חוג ללימוד משניות, קרן לתמיכה בחברים חולים; נוסדה ספרייה והוקם חדר עיון; הותקן בית להכנסת-אורחים וכן מסעדה וזולה לפועלים. האגודה קיבלה על עצמה לעזור לפועלים היהודיים, לקרבם וללמדם את העבודה.²⁷ שניים מחברי 'רודפי שלום'—זייברג ואוסטשינסקי, איכרים עצמאיים אשר זה עתה קנו נחלה—ארגנו את הפועלים באגודה משלהם, והיתה זו הקבוצה המאורגנת הראשונה שהוקמה במושבות. נמנו עליה לפחות שלושים פועל. לפי רוקח²⁸ היתה מטרת האגודה משולשת: (א) חיפוש עבודה; (ב) עזרה הדדית; (ג) חיים בצוותא. במהרה החלו חברי אגודת הפועלים להתעניין בכל ענייני המושבה ושיתפו פעולה עם 'רודפי שלום'.

אוסביצקי מיהר לעזוב את האגודה, לפי שהיה בה שווה בין שווים וחשש כנראה שתערער את מעמדו. בעקבותיו פרשו אחרים שהיו תלויים בו. מיד החל להילחם באגודה בנשקו המקובל: רכילות וחרחור ריב. הוא גם ניסה למשוך אליו את חברי 'אגודת הפועלים' על-ידי הבטחות לתוספת-שכר, אך הפועלים נשארו נאמנים לבריתם עם 'רודפי שלום'. עתה החליט אוסביצקי ליסד אגודה מתחרה בשם 'אגודת רעים', אליה הצטרפו—נוסף על מקורביו משכבר—גם כמה ממייסדי המושבה הנכבדים. הצטרפותם נבעה כנראה מתוך החשש שהסכסוך עם הפקיד עלול לסכן את עתיד המושבה ושיש לשאת את עולו כדי לא להרגיז את הברון.

²⁷ י' קלוזנר, מקטוביץ עד בול, א, ירושלים תשכ"ה, עמ' 186.

²⁸ דרואנוב (לעיל, הערה 11), ב, עמ' 132; א' רוקח, יליד צפת, עסקן וסופר, התגורר באותם ימים במושבה ונחשב למתנגד חריף לפקידות.

האווירה במושבה נעשתה דחוסה ומתוחה, כששני הצדדים מתכננים לנקוט צעדים זה כנגד זה. י"מ פינס, שהמשיך להתעניין במושבה, ניסה להתערב ולהשיב את השלום למקום. בתיווכו הסכימו בעלי-הריב לסמוך על ועדה מפשרת של ארבעה חברים אשר פסקה כדלקמן: אוסביצקי מנהל רק את ענייני החוץ של המושבה וחוכה לשמור על כבודו כנציג הברון; כל ענייני הפנים של המושבה ינהלו על-ידי ועד בן שבעה חברים שייבחר על-ידי כלל אזרחי המושבה; אוסביצקי יהיה אחד מחברי הוועד; הוועד יפקח על שמירת השלום, ישפוט בכל דבר ריב ויגיש הצעותיו לפקידות כדי לשפר את מצב המושבה.²⁹ הוועדה מינתה לשישה חודשים את חברי הוועד משתי הסיעות. בעקבות ההסדר, היתה התפיסות כללית ודומה כי השלום שב למושבה.

אולם החלטות הוועדה המפשרת עורערו על-ידי בני-המושבה עצמם, שהתחילו דורשים שינויים בהרכב הוועד הממונה. כדי לספק את תאוות הכבוד של כל אחד, החליטו כי העניינים יתנהלו על-ידי כל האיכרים, פעם לפי התור ופעם לפי גורל. כך הכשילו את השלטון העצמי שלהם. כלומר, המתישבים לא הוכיחו בגרות ציבורית מספקת כדי לנצל את ההזדמנות שנפלה לידם, ובסכסוכיהם הפנימיים כרתו את הענף עליו עמדו לבסס את עצמאותם.³⁰

עם כל החולשה, שנתגלתה בצורה בה ניסו המתישבים לקיים את הנסיון לשיתוף-פעולה וחלוקת-תפקידים בינם לבין הפקידות—היה אולי סיכוי לשמירה על האיזון שנוצר, לולא נכנס גורם חיצוני ומקרי בדמותו של מיכאל הלפרין. אדם תמהוני ומוזר זה, שחי בעולם של חלומות, חילק למטרות ציוניות את הירושה הגדולה שקיבל ובא כפועל לראשון-לציון. הוא עבד בכרמים והתגורר בחדרו של זיברג, אחד ממקימי 'אגודת הפועלים'. תחילה היה מקורב לאוסביצקי, אך לא עבר זמן רב והצטרף למבקריו, ואף כתב נגדו מאמר בעיתון רוסי והקריא אותו בבית-מכריו. השניים נפגשו והחליפו חרפות, ואוסביצקי גמר אומר לסלקו מהמושבה בכל מחיר. הוא ציווה לאסור על האיכרים להשכיר חדר להלפרין, ושלח אנשים להוציא לרחוב את חפציו ואת מיטות הפועלים. כשחזרו הפועלים מהעבודה וגילו את הנעשה, התפרצו לבית-הפקידות ותבעו מאוסביצקי לחזור בו מדרכיו. בעת המהומה ירה אוסביצקי באקדחו והאווירה התלהטה. בתיווכו של מנהיג 'רודפי-שלום', צבי לבונטין, נעתר אוסביצקי לבקשה להחזיר את המצב לקדמותו, אך בו בזמן—כאשר נדמה היה כי הרוחות נרגעו—התברר כי אוסביצקי שלח—באמצעות הירש—הוראה ליפו להזעיק אנשי-צבא כדי להשליט סדר. הידיעה שילהבה את היצרים במושבה. גם אלה שתמכו קודם-לכן בפקידות, ראו במעשהו חסר-התקדים של אוסביצקי נבלה שאין לה כפרה, והיו מוכנים לכל תוצאה, ובלבד שלא להסכים להישארותו במושבה. נסיונות התיווך של הירש ואחרים נכשלו, והמתישבים היו נחושים בהחלטתם זו.

ביקורו של רוטשילד וסוף המרד תגובת הברון היתה נועזת ביותר. הוא שלח מברקים לסלק את המורדים ולהפסיק עד אז את התמיכה. במכתב שכתב אותו זמן נאמר: 'כל תכניותי למען אחי, אני צריך לזנוח עכשיו בכאב-לב'. לדרישתו ענה הירש כי לא קל לגרש אנשים רבים, מה גם שכולם עשו יד אחת ורבים מהם בלתי-תלויים בפקידות.

29 ארכיון ציוני מרכזי, תיק 32-109/A.

30 הפרוטוקולים כלולים בספר מרדכי לובמן שנכתב על-ידי יעקב לובמן (ראשון-לציון 1961).

לידיעות על הנעשה בראשון-לציון היה הד רב בעיתונות היהודית ברחבי-העולם. התפרסמו גירסות ופירושים שונים והתעורר ויכוח ציבורי. בדרך-כלל היתה התגובה לרעת המורדים, מתוך חשש למסקנות שיסיק הברון בעקבות המרד.

זמן קצר לאחר המאורעות הגיע רוטשילד לביקורו הראשון בארץ. הוא התקבל בראשון-לציון בכבוד רב, אך הוכיח בחריפות את תושביה על מרי-רוחם. במיוחד נוף ביוסף פיינברג, שנחשב לראש המורדים, וציווה לגרשו.³¹ הוא הסכים אמנם להעביר את אוסביצקי לגליל, אך לא היה מוכן לוותר על הענשת המושבה המורדת ולנהוג במתיישרים ביד רמה.

ואמנם, כחודש אחרי ביקורו של הברון, הזמין הפקיד החדש, חיים, את כל האיכרים והגיש לפניהם אחד-אחד כתב-התחייבות ובו שלושה סעיפים: (א) אסור להשתייך לאגודה שלא אושרה על-ידי ארלאנגר; (ב) אסור לארח שום אדם למעלה מ-48 שעות, ללא רשות מהפקיד; (ג) אסור להעסיק פועל בלי קבלת אישור מהפקיד. על המסרבים לחתום איימו בהפסקת התמיכה, ולגבי העצמאיים – במניעת שירותי המושבה (כולל עזרה רפואית).³²

רק שלושה ממיסדי ראשון-לציון סירבו לחתום והעדיפו למכור את רכושם ולנטוש את המושבה. פיינברג גורש, כאמור; אחד מהמיסדים מכר את משקו ועזב, משום שלא יכול היה להשלים עם המציאות החדשה. (מבין עשרת המייסדים נותרו כעבור חמש שנים רק שלושה.) כך הסתיים המרד בכניעה מוחלטת. האיכרים לא יכלו לעמוד בלחץ הכבד שהופעל עליהם. הם התקוממו נגד פקיד הברון, לאחר שבמעשיו איבד את אמונם ועורר את חמתם, אך לא היו מסוגלים להתקיים בלי עזרתו. לכן כופפו בסופו של דבר את גוּם וצייטו להוראותיו. סופו של המרד מעיד עד כמה לא היה גורלם חלוי ברצונם.

משטר הפקידות בשיאו (1888–1893)

משטר הפקידות הגיע לשיאו בימי בלוך, ששלט במושבה בשנים 1888–1893. בתקופה זו באו לידי ביטוי בצורה קיצונית כל הגילויים המובהקים שציינו את הפקידות: מרות מוחלטת של הפקיד הראשי, שהתערב בכול וניהל בעזרת עוזריו את כל המוסדות, מבלי להתחשב כלל ברצון התושבים ובמאוויהם; יחס של פטרוניות מלווה בבוז כלפי האיכרים, מהם נדרש רק לציית להוראות ופקודות; שמירה על אורת-חיים מיוחד, בסגנון הפקידות הצרפתית, הכרוך בהוצאות כספיות מרובות ובבזבוז ראוותני; מנגנון מנופח של עובדי-ציבור, משרתים ונושאי משרות שונות; טינת המתיישבים ורגשות השפלה ותסכול בשל הדיכוי על-ידי הפקידות והיעדר אפשרויות לביטוי עצמי ולפעולות ציבוריות. אך מבחינה התיישבותית היתה זו תקופה רבת-פעלים: הוקמו בנייני היקב הגדולים, אדמת המושבה כוסתה כרמים מרהיבים ביופיים, נבנו בתים ובנייני משק רבים והמושבה המשיכה לגדול ולהתפתח. בלוך, יהודי אלזסי בעל מזג תקיף ונוקשה, עורר בהתנהגותו רגש של זרות וריחוק בלב אנשי המושבה והם העדיפו להימנע מכל מגע עמו. הוא לא סבל כל גילוי של עצמאות מצד המתיישבים

31 יוסף פיינברג היה מאז ומתמיד ה'כבשה השחורה' בעיני הפקידות. במקרים רבים הם ייחסו לו כוונות אשר ספק אם היתה בהן אמת. ארכיון מקה-ישראל, מכתב דיגור להירש (מיום 8.10.1883). לאמיתו של דבר, היה מצבו החומרי בכי רע לאחר שהמשק לא קיים אותו והוא סירב לקבל תמיכה מהפקידות.

32 ארכיון ציוני מרכזי, חיק 1-192/217-A.

ותבע כניעה מוחלטת להוראותיו. בעיתון 'חבצלת' הירושלמי, שנקט אותה עת עמדה קיצונית נגד פקידות הברון, אפשר למצוא דוגמאות רבות המעידות על אכזריותו וקושי-לבבו של בלוך. גם אם לא נקבל את כל התיאורים כלשונם, אין ספק כי הם חושפים דמות של אדם רודף שררה, שהתנכל במיוחד למתיישבים שלא היו תלויים בפקידות מבחינה כלכלית. על כל אי-ציות היתה מערכת של עונשים, החל מקנסות ועד למניעת שירותים או הפסקת התמיכה למשפחת הקרוב. עונש חמור במיוחד היה איסור קבלת הענבים ביקב, שמשמעותו היתה מניעת הנענש מכל מקור מחיה.

בלוך הקפיד על שמירת התנאים המשפילים עליהם חתמו המתיישבים אחרי דיכוי המרד של 1887, ובעיקר על איסור כל התאספות, לכל מטרה שהיא. נאסר עליהם גם לנטוע עצים ללא קבלת רשותה של הפקידות.³³ לפי איזנשטאט-ברזלי, הוסיף בלוך לרשימת האיסורים הקודמת איסור נוסף לפיו על הפקידים להימנע מהתרועע ומלבקר בבתי-הקולוניסטים.³⁴

בשנה האחרונה לשלטון בלוך חלה כנראה הרפיה מסוימת, בה חשו גם המתיישבים, שניסו—לראשונה אחרי שנים רבות—לחדש את פעילותם הציבורית העצמית. אמנם, לא עלה יפה נסיונם להתארגן ולחגוג עשור למושבה, לאחר שהפקיד אסר זאת.³⁵ באותו זמן החלו חלק מהמתיישבים, בעיקר הצעירים והמשכילים שבהם, להתכנס בביתו של אחד מהם, לשוחח בענייני הכלל ואף יסדו שם בית-ספרים. ושוב, כאשר מחדר זה החלו לצאת דברי-ביקורת נגד הפקידות, אסר בלוך על הפגישות; אולם כעבור זמן-מה התכנסו בו האנשים, והפקידות לא מחתה.

הודמנות להתארגנות ניתנה למתיישבים כאשר יזמו הקמתו של בית-מטבחים. הם קיבלו רשות להקים ועדה לבית-המטבחים. אותה ועדה אורה עוז וקראה לעצמה 'ועד המושבה'; הפקיד החריש משום-מה. זמן קצר לאחר-מכן עזב בלוך, והפקיד החדש, שמצא 'ועד' במושבה—התייחס אליו בכבוד. כאשר הונחה אבן-היסוד להרחבת היקב (תרנ"ב) חתמו על מגילת-היסוד, בין השאר, חברי 'ועד המושבה'. באותו זמן, ראשית תרנ"ג, הוקמו ביוזמת המתיישבים—ומתוך רצונם לפעילות ציבורית—המוסדות הבאים: חברה קדישא, הכנסת אורחים וביקור-חולים. למטרה זו הטילו על כל יושבי המושבה, אורחים ותושבים, מס פנימי.³⁶

תקופת הפקיד חזן (1893-1899)

המעבר מבלוך לחזן היה חד וחרף, כשוני שבין שני האישים. חזן, ממוצא ספרדי, היה חלש באופיו ונתן לעניינים להתגלגל ללא יד מכוונת. גישתו הכללית היתה לאפשר למתיישבים לקבל לידיהם אחריות חלקית לניהול ענייניהם הפנימיים, מבלי לפגוע במרותה של הפקידות. בכך פתח פתח למפנה מרחיק-לכת בצורת ארגון המושבה.³⁷ תוך זמן קצר לאחר היכנסו לתפקיד, נבחרו לראשונה מאז השתלטות הפקידות בשנת 1884, מתיישבים לניהול מוסד מקומי: תפקידם היה לנהל את בית

33 ראה תיאורו של מ' סמילנסקי, השלוח, יז (תקופת בלוך).

34 "איזנשטאט-ברזלי, המושבות היהודיות בתרנ"א, פטרבורג 1891.

35 ד' יהילוביץ, ספר ראשון-לציון, ראשון-לציון ת"ש, עמ' 415.

36 חבצלת, תרנ"ב, גיליון לו.

37 ראה כתבתו של י' גרובסקי, המליץ, תרנ"א, גיליון סג.

התבשיל, שהקים בלוח למען הפועלים: 'כיון שסר פחדו של בלוח והכל הכירו בחולשתו של הפקיד החדש, החלו לעשות למען החזר לעצמם את ההנהגה הציבורית'.³⁸ ובעיתון 'הצב' נאמר:

כל בני המושבה שמחים בפקידם חזן הדואג להרוחת בני המושבה בפרט והפרחת המושבה בכלל, באופן היותר נעלה. לאחדים מהם נתקנו בתייהם השנה באופן מרווח ונעים, לטובת בני משפחותיהם שגדלו, שרבו ונהיו יותר מטפלים, שכבר סכלו צר ומצוקה בדירתם העתיקה.³⁹

התמורה החשובה ביותר במושבה היתה הרשיון שניתן לבחירת ועד (תרנ"ד) שיהיה 'מליץ' בין הפקידים והאיכרים:

אמנם זכויות הועד היו מגבלות מאד, כל המוסדים הציבוריים התכללו כבראשונה על פי הפקידות ועושי רצונה. אנשי הועד לא נועזו להתערב בעניינים הללו. אבל הועד, כיון שהיה, החל לבקש לו עבודה. היו איכרים שכדי לתת כוח ועוז לנבחריהם התחילו מגישים את משפטיהם אל הועד ולא אל הפקידות.⁴⁰

ושוב, חזרה התופעה של שנת 1887, ערב המרד, כאשר בני-המושבה לא הוכיחו יכולת ובגרות לנצל את ההזדמנות שניתנה להם. לא כל אנשי המושבה היו מרוצים מנבחריהם, אלה מקנאה ואלה מחישובים פרטיים. והיו אף כאלה שלחשו באוזני הפקיד כי הועד מסיג את גבולו—והלה סגרו. אמנם בתרנ"ה שוב נתחדש הועד, אך בצורה אחרת: בלחץ חלק מהאנשים נבחרו חבריו לפי גורל. זמן קצר לאחר-מכן הפסיקו ללכת בדרך זו, ושוב נבחרו הנציגים בדרך הרגילה. מאז התחילו חיי-הציבור להתפתח בהדרגה, והזכויות הציבוריות של המושבה נתרחבו משנה לשנה. לפי תיאורו של מ' סמילנסקי ב'השלוח', היו השנים הראשונות ל'ממשלת חזן' שנים של תסיסה והתעוררות רוחנית, כתוצאה מהתחדשות הפעילות העצמית. ואולם בשנים הבאות חלה נסיגה, משום שכוחותיהם המוסריים של האיכרים לא הספיקו לחיים בעלי תוכן עשיר יותר לאחר חיים של כניעה והתרפסות. גורם נוסף היה כנראה שהאיכרים—שמצבם הכלכלי השתפר מאד בשנים אלה, ולא דאגו למחר—היו שבעי רצון מחלקם ולא נלהבו לעשות מאמצים לשיתוף-פעולה ולהגברת השלטון העצמי.

באמצע שנות התשעים היתה נטייה גוברת לשלוח את הבנים ללמוד בחוץ-לארץ, ולא לחנכם לעבודה חקלאית. המקורות מייחסים נטייה זו להשפעת הפקידות, כביכול. אולם דומה כי הסיבה האמיתית נבעה מרצונם של הורים לתת חינוך טוב לילדיהם, דבר שהיה בלתי-אפשרי בארץ, בה המוסד היחיד היה בית-הספר החקלאי מקוה-ישראל. ידוע כי חזן עצמו הצליח להשפיע על כמה מבני האיכרים, שהתעתדו לעזור את הארץ, להישאר.

למרות המתואר לעיל על ה'פוליטיקה הביתית', עברו תושבי המושבה כברת-דרך חשובה בשנות התשעים המאוחרות בכיוון של קבלת עול האחריות לשלטון עצמי. בשנת תרנ"ו החליטו האיכרים, ביזמתם, לבנות בית-עם גדול. כל אחד נידב מכספו והוועד לקח הלוואה למימון הבנייה.

38 י' איזנשטאט, 'השקפה על מצב הישוב בתרנ"ד', לוח אחיאסף לשנים תרנ"ד-תרנ"ו.

39 הצב, תרנ"ה, גיליון ח.

40 השלוח, יז, עמ' 235.

באותה עת נוסדה תזמורת בת 24 מנגנים (בהם 18 איכרים ובניהם, והנותרים תושבים), בניצוחו של בוריס אוסביצקי, מנהל היקב, אשר הנעימה זמירות באירועים חגיגיים.

עם סיום בנייתו של בית-העם, בשנת תרנ"ח, הועברה אליו הספרייה הציבורית, שעד אז לא היה לה משכן של קבע. בספרייה נתקבלו עיתונים בשפות שונות וכל תושב המושבה יכול היה להחליף ספרים ולעיין בעיתונות תמורת תשלום קטן. גם ערביי-הקריאה, שנערכו קודם-לכן בבתי פרטיים, הועברו לבית-העם, ששימש גם את התזמורת.

בשנת 1897 החליט הוועד, בהסכמת האסיפה הכללית, להטיל מס על בני המושבה, כדי לממן את המוסדות שניהל: חברה-קדישא, הכנסת-אורחים, קופת-צדקה, בית-הספרים והתזמורת. המס הוטל על נושאי משרה בפקידות, על אזרחים (אותו סכום) ועל תושבים (מחצית הסכום). כן הוטל היטל על בית המטבחים ועל החנויות, לפי עיקרון פרוגרסיבי. בדרך זו אספו בשנת תרנ"ז סך של אלפיים פרנק, סכום שהיה בו כדי לכסות רק חלק מהוצאותיהם של מוסדות אלו, ועל הפקידות היה לשלם את הנותר, כפי שנשאה בעול כל השירותים (חינוך, בריאות, שמירה ועוד).

עם זאת, היה זה צעד ראשון לקראת הפיכת המושבה מסמוכה לחלוטין על שולחן הברון לעדה המקבלת על עצמה אחריות חלקית לניהול מוסדותיה ולמימנם. גולת-ההכותרת לתמורה שחלה במצבה הפנימי של המושבה היתה קבלת חוקה חדשה, בשנת 1897, בעקבות דיונים וויכוחים ממושכים. במהלכם התגלו, כמו בעבר, תופעות של נרגנות, אי-נכונות לקבל מרות הכלל ו'עייפות מרמוקרטיה' שהתבטאה, בין השאר, בהיעדרות מהאסיפה הכללית. אחרי חבלי-לידה ממושכים, הצליחו לבחור ועד, לחבר תקנות חדשות ולהשיג להן את אישור הפקידות. להלן ניתוח תקנות תרנ"ז בהשוואה לתקנות תרמ"ב.⁴¹

קובץ התקנות כולל 34 סעיפים בשמונה פרקים, לעומת 45 סעיפים בשישה פרקים שבתקנות של תרמ"ב. אין פרק המגדיר את מטרת הקמתו של היישוב, ונוספו שלושה פרקים חדשים: (1) מוסדות העדה ורכושה; (2) חובת יתר התושבים (שאינם אזרחים); (3) חובת העדה לפקידות. עם כל ההבדלים שבין השניים, יש בהם הרבה מן המשותף ואין ספק כי מחברי התקנות המאוחרות השתמשו בראשונות כבסיס ודוגמה; אין זה מקרה כי סעיפים לא-מעטים מנוסחים בצורה כמעט זהה.

ההבדלים העיקריים שורשם בסיבות הבאות: (א) תקנות תרמ"ב, שנתקבלו לפני ההתיישבות, ביטאו את הלך-הרוח, הציפיות והתקוות של המייסדים, אשר לא צורפו עדיין בכור המציאות. לכן כללו עקרונות כמו עיבוד משותף של האדמות, שהתברר מאוחר יותר שהיו חסרי-יסוד מעשי; לפיכך לא נזכרו עוד בתקנות החדשות. (לסוג זה שייכים סעיפים כמו איסור חיי לוקסוס או איסור לעסוק במסחר ובמלאכה ללא קבלת רשותו של הוועד או סילוקם מהמושבה של יסודות נרגנים ומחרחרי ריב). (ב) עובדת היות המושבה נתונה לחסותה של פקידות הברון חייבה לכלול בתקנון החדש התחייבות מפורשת לקבל את אישורה לכל תקנה והחלטה המתקבלות על-ידי מוסדות העדה. (ג) בתקנות תרמ"ב—וכך גם בסעיף המטרה—מודגשת פעמים מספר החובה לחיות בהתאם לרוח תורת

41 נוסח מלא של שתי החוקות ביומנו של א"מ פרימן (ממייסדי המושבה): ספר היובל לקורות המושבה ראשון-לציון, ירושלים תרס"ז.

ישראל. בתקנות תרנ"ז לא נזכרת חובה זו, דבר המוכיח על גישה ליבראלית בשאלת היחס לדת ולמסורת. (ד) בתקנות תרנ"ז מודגשת יותר הגישה הדמוקראטית, הבאה להגביל את הוועד וסמכויותיו בהשוואה לאסיפה הכללית. אופייני למגמה החדשה של כפיפות מוסדות העדה לציבור האזרחים הסעיף המחייב את הוועד להחזיק פנקס—

בו יוכל כל אזרח לכתוב דעתו להציע איזה דבר בנוגע להנהגת העדה בכלל או איזה טענה על מעשי הוועד. ובכל אסיפה יקרא המזכיר לפני הוועד את הכל אשר נכתב בספר היומי ושמו הנאספים ליבם לזה, וכתבו תשובתם בצידה, אם זה ענין פרטי; ואם ימצאו שזה שאלה הנוגעת לעניני הכלל, אזי יציעו אותה לפני האסיפה הכללית הבאה (סעיף 17).

זו פרוצדורה מובהקת של צורת מנהל דמוקרטית המתקרבת לישירה. המשותף והדומה בשני קובצי התקנות הם בראש-וראשונה המבנה הכללי שלהן וחלוקתן הפנימית של הפרקים, וכן הגדרת סמכויותיהם של הוועד והאסיפה הכללית ותפקידיהם, והרוח הדמוקראטית האופפת אותם. בשניהם מודגש עקרון שלטון הרוב וחובת האזרחים לציית לתקנות ולעשות למען הצלחתה ואושרה של העדה. לבסוף, נשמרת ההבחנה בין אזרחים, שהם בעלי הקרקע, ובין תושבים החייבים לציית להוראות ולתקנות, מבלי שיש להם הזכות להשתתף בקביעתם. אין להסיק מן האמור על ראשית התפתחותה של הנהלה עצמית בקרב המתיישבים, כאילו הפקידות ויתרה על עיקר סמכויותיה ומרותה. הפקיד ומנגנונו המשיכו לקיים בידיהם את השלטון והמוסדות העצמיים נשארו תלויים בו. מצב זה היה טבעי לנסיבות הזמן: התלות הכלכלית המוחלטת של המושבה בשירותים הניתנים והממומנים על-ידי הפקידות והפרנסה המבוססת אך-ורק על התקבולים מהיקב שבידי הברון.

המפעל המשקי של הפקידות

בשלטון הפקידות היתה ראשון-לציון למושבת יין מובהקת וכל החיים בה עמדו בסימן התלות המוחלטת בענף חקלאי אחד ויחיד. בשנת תר"ס היתה הכנסה של 285 אלף פרנק מגפן בלבד— מתוך סך הכנסה ממתעים בסך 290 אלף.⁴² אף-על-פי שנעשו נסיונות לא מצטיים לגוון את ענפי-המתעים ולהכניס גידולים נוספים—לפי שההצלחה בהם היתה מועטה—נותר למעשה רק ענף-הגפן כבסיס לקיום. בסוף המאה היה חלקה המכריע של אדמת המושבה—למעלה מ-5,000 דונם מתוך 6,600—נטוע כרמי-גפן, דבר שקבע הן את נופו של היישוב והן את אופיו. שעה שלא חל שינוי של ממש בשטח המושבה, הוכפלה אוכלוסייתה (משנות השמונים לשנות התשעים) מ-350 ל-700 בקירוב, ומספר משפחות האיכרים גדל מארבעים לשמונים בקירוב. גידול זה בא משני מקורות: מתיישבים ותיקים מכרו חלק מאדמותיהם לחדשים, וכך פחת גודלה של היחידה המשקית הממוצעת; הפקידות חילקה מאדמותיה, וכך היו לאיכרים אנשים שעבדו בפיקוחה.

בניין היקב

לאחר ששוכנע הברון כי עתיד המושבה בכרמיה ונתן הוראה לנטוע מינים שונים של גפני יין בעלי

42 שם, עמ' 57.

היקב בראשון-לציון, 1900

איכות גבוהה—לא היה מנוס מהמסקנה כי יש לבנות גם יקב לקליטת היבולים ולייצור יינות ליצוא. בשנת 1889 החלו, בתכנונו של מומחה גרמני, בהקמת היקב, שבניינו הסתיים חוץ שנתיים. לא עבר זמן רב עד שנתברר כי המבנה אינו עונה על הצרכים, בעקבות הלחץ מצד מושבות סמוכות לקבל גם את יבוליהן, ובשנת 1891 הוחל בבניין אגף שני, גדול מהראשון, שהסתיים בשנת 1893. היקב היה גדול ומשוכלל, גם במושגיה של אירופה, והוא היה המפעל התעשייתי הגדול ביותר (והיחיד בממדים דומים) בארץ-ישראל, ובכך היה חריג בתוך התמונה הכלכלית האופיינית לארץ.

לצרכי היקב כרו בארמים מיוחדת ונבנו בתי-מלאכה לשרת את הייצור ולספק את כלי-העזר הדרושים להפעלתו. קשה לקבוע מה היה הסכום הכולל שהושקע ביקב ובציודו, אך הוא עלה מיליוני פרנקים ונבנה במיטב הציוד והשכלול שנודע אז. הברון לא חסך בהוצאות כדי שהיקב יוכל ליצר תוצרת שתתחרה בשוקי העולם ותוציא מוניטין ליינות הארץ.

בשנת 1889 חולל המומחה לענייני כרמים של הברון, הרמנס, מפנה בהתפתחות הגפן בארץ, לאחר שהצליח להבריא זמורות של זנים מסוגים צרפתיים משובחים מהודו (החוק אסר על יבוא זמורות,

מחשש מחלות; מאז קראו לזנים אלו 'הודיים'). כן הקפיד לנטוע בצורה לא מעורבת, כמו קודם, אלא כל זן לחוד. הוא שלח כמה צעירים מהמושבות להשתלם בצרפת, ואחד מהם, מיכל פוחאצ'בסקי, התיישב במושבה.

מפנה מרחיק-לכת בענף הגפן בא בעקבות מחלת הפילוכסרה שפגעה בכרמי הארץ, בגליל ובשומרון. התרופה היחידה למחלה זו היתה השתלת כנות אמריקניות, עמידות בפני הנגיף, ועליהן להרכיב את הזנים המבוקשים. אף-על-פי שהמחלה—שפגעה קשות במיוחד בכרמי זכרון-יעקב—לא נפוצה במידה רצינית בשפלת יהודה, היה הפחד מפני התפשטותה חזק דיו כדי להזעיק את כל הנוגעים בדבר והוחלט להחליף את הכנות המקומיות באמריקניות.

יורשו של הרמנס, ברביה, החל במבצע מקיף של החלפת כנות, בעזרת חריש עמוק, בכוח מכונת קיטור (דבר שהיה בו משום חידוש), בהכשרת טחמים חדשים לנטיעות ובעקירת נטיעות ישנות כדי להחליפן בכנות אמריקניות. לפי עדויות רבות, חלה משנת 1892 לערך מהפכה בשיטת עבודת הכרמים, שהיתה מלווה בתהליך הכנסת הכנות החדשות. הכול נעשה בשיטתיות ובהתאם להוראות מדעיות—והיתה הקפדה רבה בביצוע.⁴³

תיפעול היקב

המנגנון של היקב היה מורכב ומסורבל. נוסף על המנהל וסגניו, עובדי משרד ומעבדה, העסיק עשרות פועלים קבועים בייצור היין ועשרות פועלים בבתי-המלאכה. מסיבות הלכתיות ובשל רצינו המובהק של הברון, היו כל העובדים יהודים, להוציא מספר מומחים צרפתיים, בשנים הראשונות לקיום היקב (וגם אלה הוחלפו ביהודים כעבור כמה שנים). היה זה מקום העבודה הגדול ביותר בארץ-ישראל היהודית באותם ימים; חלק ניכר מתושבי המושבה התפרנס ממנו ישירות, ובעקיפין כל המושבה. מבחינה כלכלית אפשר לזהות את היקב בשנות התשעים—ללא הגזמה—עם המושבה, לפי שלא היה לה מקור קיום אחר. בניגוד לאופי החקלאי הנחשל של ארץ-ישראל בסוף המאה הי"ט, היתה ראשון-לציון עם היקב במרכזה (ובדומה לה זכרון-יעקב) מעין אי של מבנה כלכלי מודרני המבוסס על עיבוד תעשייתי לייצוא של תוצרת ענף חקלאי בודד.

אין בידינו נתונים מדויקים ומספיקים כדי לנתח את ניהול היקב מבחינת היעילות הכלכלית. לפי תיאורים ועדויות לא מעטים מסתבר שבשל היותו בבעלות רוטשילד, ובהיעדרה, כפי הנראה, של ביקורת תקציבית קפדנית—הירשו לעצמם האחראים לנהלו בצורה פזרנית למדי ולהחזיק מנגנון מנופח. ספק רב אם האחראים השתדלו לקמץ ככל האפשר בהוצאות הייצור. כאשר התחילו לשווק את התוצרת, לא טרחו הממונים להזייל את ההוצאות ולשפר את שיטות-השיווק. רבים הסיפורים על פקידים רשלנים, שלא השתדלו הרבה להגדיל את המכירות או להשיג את המחירים הגבוהים האפשריים בתנאי השוק הקיימים (שלא לדבר על פקידים שמעלו בתפקידם ושמו בכיסיהם). מתחילתו עבד היקב על בסיס של גרעונות שהלכו וגדלו, ולפיכך דומה כי הנוגעים בדבר ראו זאת כטבעי ולא עשו לצמצום בהתאם לאפשרויות האובייקטיביות.

43 האור, תרנ"ב, גיליון כב. פרטים רבים על היקב, תפעולו ומסחר היין יש בספרו של ד' יחילוביץ (לעיל, הערה 35) וכן אצל: א' עבר-הדני, ספר היובל של אגודת הכורמים הקואופרטיבית, תל-אביב 1967.

אשר לניהול המקצועי-הטכני: תחילה היו, כאמור, מומחים צרפתים, ויש להניח כי ידעו את מלאכתם. כאשר הוחלפו על-ידי יהודים, שלמדו את המקצוע בעת עבודתם, חלה ירידה בידע הטכני ונעשו לא מעט שגיאות.⁴⁴

נראה כי הסיבה המרכזית לליקויים טכניים וארגוניים בניהול היקב נעוצה בעובדה כי תופעת העודפים ליוותה אותו מראשית קיומו. מציאותם של עודפי יכול גדולים המצטברים כאבן שאין לה הופכין, לא עודדה מאמצי ייעול. כלומר, צוואר-הבקבוק היה בתחום השיווק.

בנושא עבודת הכורמים פעלו כמה גורמים מנוגדים. היתה נטייה להתמסר לעבודה ולהצלחה, ולו רק כדי להגיע מהר ככל האפשר לעצמאות כלכלית ולהיפטר מהתלות המעיקה בפקידות—מחד גיסא. רווחה האמונה, על סמך המחירים הגבוהים שקיבלו, כי תוך זמן קצר ניתן להתבסס, להחזיר חובות ולחיות ברווחה. יש להניח כי במשך השנים הגיעו לפחות חלק מהאיכרים למומחיות מתקבלת על הדעת, וידוע על מקרים בהם השיגו יכולים יפים מאד. מאידך גיסא—השיטה לפיה שילמה הפקידות, בשנים הראשונות, לאיכרים הנתמכים עבור הוצאות המחיה והוצאות העיבוד וניכתה מסכום זה את המגיע להם על-חשבון ראשית יבוליהם—שימשה פרס למתרשל.

בניגוד למחדלים בניהול היקב ובשיווק היין—היה טיב התוצרת משביע רצון יותר. יינות ראשון-לציון נשלחו לתערוכות בינלאומיות בשנות התשעים המאוחרות וזכו לשבחים ולפרסום. מן הדין להפריד בין דברי הביקורת, המוצדקים בכללותם, על הדרך בה שיווקו אנשי הפקידות את היינות ועל היעדר קריטריונים כלכליים ברורים בייצור היין ביקב, מחד, לבין הצלחת כורמים רבים בגידול הגפנים מנקודת-ראות חקלאית וכן בטיבו של היין, מאידך.

כל העבודה בכרמים נוהלה על-ידי מומחי הפקידות וגננים. ניתנו הוראות רבות ומפורטות באשר לסדרי הבציר והובלת הענבים ליקב. לפי ההוראות מסתבר כי הפקידים הטילו על האיכרים את האחריות להסדיר ביניהם את החלוקה הפנימית של הכמויות המותרות.

גידולים אחרים

ההתרכזות בגידולי גפנים, מסוף שנות השמונים ואילך, לא ביטלה את השאיפה לנסות גם גידולים אחרים. על אף אמונה בעתיד ענף-הגפן—שקיבלה חיווק בדברי המומחים של הברון ובפעולותיהם—לא רפתה התקווה לגיוון המשק החקלאי ולתוספת הכנסה ממקורות אחרים. הפקידות המשיכה בנסיונות חקלאיים רבים בשטחים שברשותה, ובמיוחד ב'פרדס', שנהנה מהשקיה קבועה ממימי הבאר.

אחד המתיישבים, האגרונום הביל"ויי מנשה מאירוביץ, החל ביוזמתו בגידול תולעי-משי (בשנת 1890). בעקבות נסיונותיו חיבר תזכיר ששלח לברון, בו הציע לפתח במושבות את ענף גידול עצי תות להזנת תולעי-משי. בתזכירו טען כי יש סכנה בהתבססות על ענף אחד בלבד ולכן הציע לעסוק בענף מְשני. בהמלצת הגנן קאוולץ נערכו נסיונות בפקעות באולמי היקב והוקמה משתלה של עצי תות.

44 ראה: סמסונוב ומאירוביץ, גפן היין [ללא שנה].

כבר בתרנ"ב הופיעו בעיתונות ידיעות על ראשית הטיפול בענף ובהדרגה החלו איכרים אחדים לגדל עצי תות בקנה מידה גדול (180 דונם). ההתלהבות היתה רבה. בשנים הראשונות קנתה הפקידות את המשי הגולמי מהאיכרים והעבירה אותו לעיבוד לבתי-המטווה בסוריה. המחיר שנתקבל היה כה נמוך עד שלעתים לא היה מכסה גם את ההוצאות.⁴⁵

לאחר התפתחותו של ענף זה במושבות אחרות, הקים הברון בראש-פינה בית-מטווה, לשם העבירו את המשי הגולמי. אולם כעבור כמה שנים התברר כי השוק לא היה בטוח, והמחיר עבור פקעות המשי היה ירוד עד כי לא היה הייצור כדאי.

גורל דומה היה לנסיון לגידול שיח הג'רניום (יסמין) לתעשיית הבשמים. לאחר כשלוש גידול היסמין ביסוד-המעלה, הובאו שתילים אחדים לראשון-לציון ונקלטו יפה. הפקידות החליטה להפוך את המושבה למרכז לצמחי בושם, אחרי שהתברר כי אדמתה טובה לכך. האיכרים נטו לענף זה משום שלא תבע השקעות מרובות. את התמצית הפיקו בעזרת מכונות זיקוק פשוטות. תחילה היו המחירים טובים והבטיחו הכנסה יפה. אולם שוב, הפקידות הפחיתה את המחיר בהדרגה עד 12 פרנק לטון ובתנאים אלה לא ראו האיכרים כל אפשרות לטפל בצמח.

התפתחות אטית היתה לגידול השקד. הקושי היה בקילוף השקדים. כמקובל, נעשתה עבודה זו בידיים, על-ידי נשים וילדים ערבים, ששכרם נמוך מאד. עבודת הקילוף היתה אטית, ולפיכך הוזמנה מכונה מיוחדת מארצות-הברית, אך לא היו מרוצים מתוצאות עבודתה וחזרו לשיטת העבודה הקודמת. כמו לענף-הגפן, גם לתוצרת השקד לא היה שוק בארץ, ומתחילה צריך היה לשווק את התוצרת לחוץ-לארץ.

ב'פרדס' המושבה גידלו כמה זנים של הדריס. האיכרים לא ניסו לגדל הדריס משתי סיבות: היעדר מים בשכבת הקרקע העליונה והצורך לחכות זמן רב עד לצמיחת הפרי.

אפשר אפוא לסכם ולומר כי רוב רובן של העדויות של התנהגות ה'פקידות' נוקטות עמדה ביקורתית, תד-צדדית, עוינת ומאשימה. אין בהן אף לא רמז אחד לפעולות ממשיות בתחום הבנייה, פיתוח החקלאות וקידום המושבה.⁴⁶ נוכח תיאורים אלה יש מקום לתמיהה כיצד זכתה ראשון-לציון

45 האור, תרנ"ב, גיליון כט.

46 להלן מספר קטעים מתוך תיאור של סמילנסקי ב'השילוח', מהם התקבל תמונה כיצד נתפסה הפקידות על-ידי בני-הדור:

ומעצב עוד יותר היה מצב הנתמכים. האכרים האלה היו בעלים לכרמיהם רק להלכה ולא למעשה. הפקידות היתה נותנת להם כסף להוצאות הנצרכות לשם עבודת הכרמים. נתינה זו היתה נעשית באופן כזה: גננים-עוזרים היו רוכבים על סוסיהם ועוברים בכרמי הנתמכים ורושמים בפנקסיהם את מספר הפועלים העובדים בכרמים, ועל פי הרשימות הללו היו נותנים לאכר, בראש כל החדש, כסף לתשלום פועליו. סוס אם נצרך לאכר—הלך אל הפקידות וקנתה לו סוס. שעורים אם נצרכו לסוסו של האכר—הלך לפקידות ונתנה לו שעורים. וכך היה הדין גם בקנית כלים לעבודה, גם בקנית זבל לזבל בו את הכרמים וכו'. חרץ מזה נתנו לנתמך תמיכה חדשית לפרנסת ביתו: 30 פ' לכל זוג ועשרה פ' לכל נפש מילדיו. ואת ענבי הכרמים היתה הפקידות לוקחת אל היקב בלי שהדיעה לבעליהם לא את משקלם ולא את מחירם. נקל להבין כמה חריצות היתה יכולה הנהגה כזו לעורר באכר. ואמנם, המצב הזה לא אחר לעשות פרי. האכרים התחילו מתעצלים ומבקשים תחבולות, איך להוציא יותר מידי הפקידות והדברים הגיעו לידי כך שאכרים היו עושים שותפות עם הגננים-העוזרים, ומספר הפועלים הרשומים בפנקסים לא היה מתאים כלל אל המציאות.

ולכל מתנה הפקידים האלה היו משרתים ומשרתות, סוסים ומרכבות, עגלונים ומשגיחים. ובתים נבנו לכל

להיות שם-דבר בטיב כרמיה וביופיים. ככלות הכול, לולא ההדרכה של הפקידות, פיקוחה וארגונה, לרבות הגננים שתוארו לשמצה, קשה להעלות על הדעת כי המתיישבים בעצמם—שהיו חסרי כל ידע מקצועי בנושא המטעים—היו מגיעים לידי כך. המסקנה המתבקשת היא כי בצד הבזבוז והיעדר מוטיבציה לחסוך בהוצאות כספיות ובכוח-אדם—נעשתה בחסות הפקידות עבודה קונסטרוקטיבית. המנהל ועוזריו לא כילו זמנם ברכיבה במרכבותיהם המפוארות, וכנראה שעסקו בין השאר גם בהנהלת המטעים.

המעבר לרשות יק"א (1900)

לקראת סוף המאה חל מפנה מרחיק לכת ובלתי-צפוי בתולדות היישוב, אשר את תוצאותיו החשובות לא ניתן היה לראות באותו זמן: הברון רוטשילד, בביקורו השני בארץ-ישראל בראשית 1899, רמז ברורות על רצונו לעזוב את המושבות לנפשן, מבלי להבהיר אם יקבל גורם כלשהו על עצמו את החסות עליהן.

עוד בערב הביקור, הילכו שמועות כי הברון ציווה להפחית את מחירי הענבים ולחדול מנטיעות חדשות. שמועות אלו גרמו להרגשת אי-ודאות ואי-ביטחון, אף-על-פי שהמצב הכלכלי השוטף השתפר בעקבות עליית ההכנסות מהכרמים. קיננה הרגשה כי המצב הקיים אינו יכול להימשך לאורך זמן רב וכי צפוי שינוי כלשהו—מבלי שידעו על טיבו.

מה הביא את הברון להחלטתו להעביר את האחריות לניהול המושבות לחברת יק"א? אין תשובה חד-משמעית לשאלה זו. אין ספק כי למצב בריאותו שנתערער היה משקל מסוים. אך דומה כי את הגורם המכריע יש לחפש בעובדה כי נקעה נפשו מהביקורות הבלתי-פוסקות על מפעלו, שבאו מכיוונים שונים. לאחר קרוב לעשרים שנות מאמץ—ועל אף היותו איש חזון מרחיק-לכת—עשה אולי חשבון-נפש שהעלה כי התוצאות וההישגים של מפעלו אינם עולים בקנה אחד עם קרבנותיו הכספיים. ייתכן כי החל גם לפקפק אם השיטה אותה נקט היתה מוצדקת. אמנם אין לקבל את ההסבר שנתן כעת ביקורו כאילו המושבות צריכות כבר להתנהל ללא עזרתו וחסותו אחרי כל מה שעשה למען. זאת, משום שהעביר את הטיפול בהן יחד עם סכום כסף הגון לגורם אחר. הציפייה לביקורו במושבות היתה רבה ועוררה התרגשות עצומה, שהיתה כרוכה בה סקרנות וחרדה לגבי העתיד ורגשי חיבה והערצה למיטיבם ואיש-חסדם. הברון הגיע באונייתו ב-25.1.1899, ובו ביום בא לביקור חטוף בראשון-לציון. בהודמנות הראשונה אמר לאיכרים שנאספו לקבל את פניו:

הפקידים האלה ואורוות לסוסיהם. ובתוך כל מחנה האנשים הזרים האלה לא נראו ולא נכרו האכרים ולא נדע מקומם, שום איש לא היה יכול לחשוב שכל הכבודה הזאת לא נבראה אלא לטובתם ולמענם. בשנת תרנ"א היה מספר כל אכרי ראש"צ 46 איש, ומספר הפקידים החדשים (חוץ מ'מומחים' ובעלי מלאכה)—40 איש. והתקציב של הפקידות היה בשנים הראשונות לתקופת בלון 18 אלף פ' לנתמכים תמיכה חדשית, שמספרם היה אז 17 איש; 100 אלף פ' שכר חדשי לפקידים; וגם 130 אלף הוצאות האורווה ושאר צרכי-חיים של הפקידים. וכל הפקידים האלה היו ל'כת' מיוחדת במושבה, ועל פי ה'פרוגרמה' שקיבלו ממקום גבוה, היה אסור להם לבקר בית אכר, להתקרב אליו התקרבות של רעות, לחול עם בתו של אכר בחתונה. ולא רק בחוץ ובעיני חול היה ניכר פקיד לפני אכר, אלא אף בעיני קודש. בבית התפילה היה מקום מיוחד לפקידים, סגור ומבדל ממקומם של קהל האכרים. כותל המזרח ומקומות אחדים בקרבתו היו מובדלים מכל שאר המקומות ע"י סככה של עץ, שם היו יושבים הפקידים, כל אחד לפי כבודו.

אני בעצמי אינני חפץ עוד להוסיף לתת עוד תמיכות למושבות. רב לכם, הנה כבר באתם, ב"ה, עד מדרגת היכולת לחיות מפרי עמל כפיכם ועליכם להבדל מאחוז במעשה שנוורות. ממכר היין קשה, יען כי בכל מקום נפגש בהתחרות, ישתדל לו כל אחד בעד עצמו, אם עבודת הכרמים איננה מספקת עדיין לפרנסתכם, כי עתה תתעסקו גם בעוד איזה ענפי העבודה.⁴⁷

באותו שבוע עשה את השבת במושבה, יחד עם רעייתו. אחרי קריאת התורה נשא נאום לפני כל בני-המושבה אשר הצטופפו בבית-הכנסת. הוא הביע את שמחתו על הפיכת ארץ שממה לגן פורח. עם זאת לא חסך דברי ביקורת על כי האיכרים זנחו את האידיאה שלשמה באו, והחלו לבנות לעצמם בתי-פאר, והגשים מתקשטות בכובעי נוצות:

אני הייתי מאוה כי תעזרו לאחיכם הפועלים, בתחכם להם עבודה בכרמיכם, כי תושיעו איש את אחיו, וזכרתם כי גם אתם הייתם עניים. אני מאוה כי תנהגו תמיד ביהדות, אז ברכת כהנים תלוה אתכם בכרמיכם. אני נוכחתי כי אם תעזב היהדות יאבדו היהודים. כל ישראל עינם וליבם אליכם, אליכם יתפללו, הנכם תקותם, גאותם משושם.⁴⁸

במשך השבת ערכו הברון ואשתו סיורים במושבה ובמוסדותיה, ולעת ערב שוב נפגש עם האיכרים, הפעם בבית-העם. בפגישה זו הודיע כי הוא מוסר להם את ההנהגה של כל המוסדות, וקרא להם להסתדר ביניהם באחוזה וברעות:

ואני מאוה כי כמו שאני אוהב אתכם ומיטיב עמכם, כן תחיו ביניכם בשלום ובהסכמה, ובית העם יהיה בית-עם באמת. וכל המוסדות יהיו על הוצאותיכם, מלבד רופא ובית-חולים שאתם לכם אני.⁴⁹

ראשי-המושבה דיברו אל לבו כי באותה שנה (תרנ"ט) יישארו מחירי הענבים ללא-שינוי, והוא נעתר לבקשתם להוריד בהדרגה את המחירים. הביקור הותיר את אנשי ראשון-לציון במצב של חששות ואי-בהירות ביחס לעתידם ולעתיד המושבה. זמן קצר לאחר-מכן ערך א' מאירסון, מראשי יק"א, סיור מקיף במושבות בארץ וניסה לעמוד על מצבן וצרכיהן.⁵⁰

בראשית שנת 1900 התבהר המצב, כאשר חזן מסר לוועד המושבה את המכתב הבא:

החברה יק"א נבחרה להמשיך את המפעל הנעלה אשר כונן הנדיב הברון רוטשילד למען הפיץ ופתח את עבודת האדמה בין אחינו בפלשתינא, ולמען הבטח את עתיד המפעל הזה, מסרו האדון רוטשילד לידינו.

47 א' לונץ, לוח ארץ-ישראל לשנת 1899, עמ' 100.

48 שם, עמ' 105.

49 שם, עמ' 110.

50 אמנם, כבר כמה שנים קודם-לכן התחילה יק"א להתעניין במושבות בארץ ואף הגישה עזרה לכמה מהן (נס-ציונה, גדרה, רחובות, חדרה, משמר הירדן).

באר המים הראשונה בראשון-לציון, 1910

מכון ביהמ"ד ירושלים

אנחנו קבלנוהו וברצוננו לבססו ולחזקו, להיטיב את מצב המושבות, לתת לאכרים אותם האמצעים לרכוש להם את עמידתם ברשות עצמם ע"י עבודה. זאת היא כל הפרוגרמה שלנו. אנחנו מוכנים לעשות ככל אשר לאל ידנו, למען התוצאות הטובות, ומצד האכרים אין אנו דורשים כי אם את רצונם הטוב לעבודתם ולטובתם.⁵¹

פרטי ההסכם לא נדעו מיד, וזו היתה אחת הסיבות לכך שהמעבר גרם לחששות כה מרובים. לאמיתו של דבר העביר רוטשילד ליק"א את האחריות על המושבות בתוספת של 'נדוניה' מכובדת מאד, אשר שחררה למעשה את החברה מסיכון כספי של ממש. חזן עזב את 'בית-הפקידות', ואתו כנראה יצאו גם רוב עוזריו.⁵² הממונה החדש על מושבות יהודה,

51 פרימן (לעיל, הערה 41), עמ' 55

52 אין בידינו פרטים על גורלם של אנשי הפקידות. הם קיבלו כנראה פיצויים, חלקם עזב את הארץ וחלקם הסתדר זה בכה וזה בכה.

ד"ר יצחק לוי, העתיק את משרדו ליפו, ויותר לא נתקלו אנשי-המושבה במערכת פקידותית גדולה, לה הורגלו במשך קרוב לעשרים שנה. הקו של יק"א היה מלכתחילה לקצץ בהוצאות האדמיניסטרטיביות, לצמצם את המנגנון ולא להתערב בעניינים הפנימיים של המושבות, אשר ניתן למוסרם לאחריות המתיישבים.⁵³

הנהגת המושבה ומוסדותיה נמסרו לניהול הוועד. עם זאת, הוסיפה יק"א לשאת בעיקר הנטל הכספי של המושבה.⁵⁴ הוועד הטיל על האזרחים והתושבים כאחד מסיים עבור שירותים שניתנו עד אז חינם או שנוקפו על-חשבון החוב. ראשי יק"א לחצו על הוועד כי יצמצם את ההוצאות ויקח על עצמו חלק גדול יותר מכיסוי התקציב.

במושבה קיבלו את המפנה כקאטאסטרופה כמעט, או לפחות באי-אמון מוחלט. ככל שרבה היתה קודם-לכן הביקורת וחוסר-האהדה כלפי פקידות הברון, החשש והחשד מפני יק"א היו רבים פי כמה וכמה. בעוד אשר קודם לכן יכלו לקוות כי הברון עצמו—ברוב נדיבותו וגודל לבבו—יהיה להם פטרון דואג ומיטיב, מעל לפיקודיו, עתה לא היה להם יותר למי לפנות בצרתם, מה גם שראשי יק"א נחשבו כמתבוללים, הרחוקים מרחק גוף ונפש מהמתיישבים; ולפי שבעצם אותם ימים הפחיתה יק"א את המחירים ששילמה עבור הענבים, ודיברה על הצורך בעיקריה של גפנים, כדי להיפטר מעודפים—יש להבין מדוע מצב-הרוח היה כה ירוד. (מדיניות המחירים של יק"א היתה לקרב את המחיר ששילמה לאיכרים למחירי השוק בעולם, שהיו אותה תקופה בירידה תלולה.)

באסיפה הכללית—מיד לאחר שהתבררה התמונה החדשה—ביטא אחד הכורמים את הלך-הרוח הכללי במלים החריפות הבאות:

17 שנה קבלנו עלינו לחיות בתקוה כי סוף-סוף נצא מחיים של בושא לחיים של חרות וכבוד ותקותנו לא באה. תחת זה באה יק"א, וכידוע רחוקים מעשי יק"א מהשפיע עלינו רוח של תקוה לחיים טובים, לצאת ממצב קבלת הלחם הנעלב לחיים של כבוד. התבררה רוצה להכריח אותנו לחיים של צער, חיים בזויים.⁵⁵

אנשי ראשון-לציון ראו אפוא במעבר לחסות יק"א רק צדדים שליליים וציפו בחרדה לעתידם. דומה כי אחרי כעשרים שנות התלבטויות לא היה למושבה בסיס כלכלי של ממש והמשך קיומה היה נתון בספק. מנקודת-מבט זו, היו כל השקעותיו העצומות של רוטשילד מפוקפקות, כביכול, ולא הביאו לתוצאות המקוות (וכאמור, אולי גם רוטשילד עצמו חשב באותם ימים במושגים פסימיים אלה). אך מנקודת-מבט היסטורית ברור כי המפעל של רוטשילד בראשון-לציון, כמו במושבות אחרות, הוא שהניח את היסוד להתפתחות בשנים הבאות; וכי חברת יק"א, בשיטות האופייניות לה, המשיכה בקידומה.

53 רכבן ראשון לגישה זו היו הפועלים שהועסקו על-די הפקידות. מחציתם פוטר מיד.

54 בשנת תרמ"א כיסה הוועד רק כ-6,000 פרנק מסך הוצאות המושבה (כולל מסיים לממשלה) של כשלושים אלף פרנק.

55 ספר פרוטוקולים של ועד ראשון-לציון מיום ה' בניסן תר"ס (מדברי הכורם אוסטשינסקי). ספרי הפרוטוקולים מצויים בעיריית ראשון-לציון.